

**МЕЖИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СВОБОДУ ДУМКИ І СЛОВА:
НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ****LIMITS OF EXERCISE OF THE RIGHT TO FREEDOM OF THOUGHT AND SPEECH:
NATIONAL CONTEXT****Куляша М.В., викладач кафедри господарського
та адміністративного права***Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Статтю присвячено висвітленню основних теоретичних концепцій щодо обмеження права на свободу думки слова, вільного вираження поглядів і переконань та свободу інформації. Також наведено та деталізовано законодавчі обмеження, які містяться в Конституції та інших нормативно-правових актах України. Виокремлено тенденції дій влади за останні роки щодо застосування таких обмежень. Проаналізовано поточний стан реалізації права на свободу думки і слова в Україні та виділено причини, які значною мірою негативно впливають на реалізацію вищевказаного права, деталізовано деякі з них, зокрема використання мови ворожнечі та безкарність насилля проти журналістів та представників ЗМІ.

Свобода думки та слова є основою демократичного суспільства, одним із головних і безумовних досягнень цивілізації, що допомагає розкрити потенціал окремої особистості та сприяє розвитку людства загалом.

Свобода публічних дискусій щодо значущих проблем є необхідною суспільству і є формою його існування та розвитку. Ідеологічна багатоманітність означає вільне вираження різних поглядів, ідей, а також можливість без невинуватих перешкод поширювати їх за допомогою ЗМІ, привселюдно їх захищати та відстоювати.

Позитивні зміни, які відбуваються у суспільній свідомості громадян, свідчать про те, що гарантована законом свобода слова сприяє формуванню самостійного мислення і почуття соціальної відповідальності в окремої особистості. Не менш важливо й те, що громадяни України усвідомлюють, що активна і свідома участь у суспільно-політичному житті можлива лише там, де право громадянина на вільне вираження своїх думок і переконань гарантоване та ефективно охороняється законом.

Водночас ефективне втілення цього права неможливе без встановлення законодавчих обмежень щодо його реалізації. Однак доцільність та співмірність таких обмежень є предметом філософського, етичного та правничого дискурсу. У світі та Україні зокрема регулярно робляться спроби знайти законодавче та практичне вирішення перелічених проблем.

Ключові слова: право на свободу думки і слова, правозастосування, обмеження гарантованих прав, мова ворожнечі (hate speech), порушення прав журналістів та представників ЗМІ.

The article is devoted to the coverage of the main theoretical concepts on the restriction of the right to freedom of thought, free expression of views and beliefs and freedom of information. Also, the legislative restrictions contained in the Constitution and other normative legal acts of Ukraine are given and detailed. The tendencies of the authorities' actions in recent years regarding the application of such restrictions are highlighted. The current state of implementation of the right to freedom of expression in Ukraine is analyzed and the reasons that significantly negatively affect the implementation of the above right are highlighted and some of them are detailed, in particular, hate speech and impunity for violence against journalists and media representatives.

Freedom of thought and speech is the foundation of a democratic society, one of the main and unconditional achievements of civilization, which helps to unleash the potential of the individual and contributes to the development of humanity as a whole.

Freedom of public debate on significant issues is necessary for society and is a form of its existence and development. Ideological diversity means the free expression of different views, ideas, as well as the ability to disseminate them without undue obstacles through the media, as well as publicly defend and defend them.

The positive changes that are taking place in the public consciousness of citizens indicate that the freedom of speech guaranteed by law contributes to the formation of independent thinking and a sense of social responsibility in the individual. No less important is the fact that the citizens of Ukraine realize that active and conscious participation in socio-political life is possible only where the right of a citizen to freely express their opinions and beliefs is guaranteed and effectively protected by law.

However, the effective implementation of this right is impossible without the establishment of legal restrictions on its implementation. However, the expediency and proportionality of such restrictions are the subject of philosophical, ethical and legal discourse. In the world, and in Ukraine in particular, regular attempts are made to find a legislative and practical solution to these problems.

Key words: right to freedom of thought and speech, law enforcement, restriction of guaranteed rights, hate speech, violation of the rights of journalists and media representatives.

Реалізація права – це втілення норм права у діяльність суб'єктів прав шляхом дотримання заборон, використання суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків. Поділ правових норм на заборонні, зобов'язуючі й уповноважуючі дає можливість виділити дотримання, виконання та використання як окремі форми реалізації права.

Метою обмежень прав є створення певних гарантій, які б запобігали порушенню однією особою права інших осіб і суспільства загалом. Право на свободу думки і слова, вираження поглядів і переконань не є винятком у цьому контексті – як міжнародні документи, так і значна кількість національно-правових актів встановлюють низку обмежень.

Варто погодитися з висловлюванням Д. Фейнберга, який зазначає, що ліберальні принципи, що підтримують вільне висловлювання думки загалом, визначають ще й межі, до яких право може дозволити говорити [1].

Одним із головних завдань теорії та практики права є вирішення проблеми доцільності встановлення обме-

жень свободи думки і слова та «масштаби» таких обмежень. Питання про межі та обмеження права на свободу думки і слова є доволі складним та комплексним, однак не стільки з юридичного (законодавчого) боку, скільки саме з філософсько-етичної позиції.

Наприклад, Д. Міл у своїй праці «Про свободу» абсолютизує право на свободу вираження поглядів (свободу думки і слова). Аналізуючи користь та шкоду, яку можна завдати абсолютизацією свободи вираження поглядів, Д. Міл доходить висновку, що заборона висловлюватися є безумовно шкідливішою, ніж власне саме висловлювання. Саме тому будь-які обмеження за жодних обставин не можна виправдовувати [2].

Вчений визнає, що висловлювання доволі часто завдають шкоди як окремій особі, так і цілому суспільству. Однак, якщо такі обмеження і встановлювати, то лише як винятки, а право особи, яке захищається, має належати до однієї з категорій: «наклеп; заклик до бунту; підбурювання

до насильства; зловисті публікації шкідливих або прикрих істин, втручання в недоторканність приватного життя». Окрім того, на думку вченого, лише пряма шкода особам, яких можна ідентифікувати, є достатньою причиною для порушення презумпції свободи слова.

Радикальнішим є американський економіст У. Блок, який вважає, що створення штучного конфлікту між правом вільно говорити й іншими правами – це найкраща тактика для придушення свободи висловлювань. Він переконаний, що правомірних обмежень свободи слова не існує в принципі, як не існує і випадків, коли право на свободу слова суперечить будь-якому іншому важливому для нас праву [3].

Спектр поглядів на межі свободи думки і слова – від абсолютизації цієї свободи до пропозицій встановлення попередньої цензури у ЗМІ, пресі, книговидавничій діяльності, інтернет-сайтах. Тому важливо продовжувати пошук «золотої середини», яка б відповідала стандартам демократичного суспільства. Не варто забувати, що свобода свободи думки і слова є основою демократії у правовій державі.

Водночас на законодавчому рівні існує, зокрема, абсолютна заборона деяких типів висловлювань (наприклад, заборона пропаганди війни, національної, расової чи релігійної ненависті – ст. 20 Пакту про громадянські та політичні права 1966 року).

У ч. 3 ст. 34 Конституції України міститься положення, яким обмежується право на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань: «здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя» [4].

Варто звернути увагу на формулювання, вжите законодавцем для закріплення положень у вказаній вище статті: «здійснення цих прав (мається на увазі, права на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів і переконань, а також права на інформацію) може бути обмеженим». Тобто законодавець акцентує увагу не на сталому обмеженні, а на потенційній можливості такого обмеження права у визначених статтею інтересах і з певною метою.

Підстави для обмеження прав, закріплених ст. 34 Конституції України, можна поділити на три види: загальносоціальні (мається на увазі забезпечення громадського порядку, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я населення; особисті (тобто захист прав і репутації інших людей) та державно-політичні (інтереси національної безпеки, територіальної цілісності, підтримання авторитету і неупередженості правосуддя, запобігання розголошенню певних видів інформації).

Позитивним моментом варто відзначити «обмеження обмежень» – права, закріплені у ч.ч. 1, 2 ст. 34 статті, можуть обмежуватися законом лише за наявності зазначених підстав.

Однак проблема у тому, що наведені підстави обмеження права сформульовані за допомогою невизначених, оціночних понять, а їх інтерпретація нерідко буває досить неоднозначною, що спричиняє проблеми правозастосування.

Більшість конституційних обмежень права на свободу слова відповідає встановленим міжнародним стандартам у сфері прав людини, визначеним, зокрема, Конвенцією про захист прав людини й основоположних свобод (ч. 2 ст. 10) та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (ст. 20).

Щоправда, дещо недбалим є визначення права особи «вимагати вилучення будь-якої інформації», закріплене у ст. 32 Конституції: «Кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації». Зі змісту положення випливає, що

таке право особи не обмежене ані предметом інформації, ані достовірністю. Хоча, згідно із загальною концепцією ст. 32, вірогідно, що такі обмеження малися законодавцем на увазі. Проте таке невдале формулювання може слугувати ще однією, однак необґрунтованою, підставою обмеження прав інших осіб на свободу слова та поширення інформації.

Окрім Конституції України, вищезгадані обмеження втілюються та деталізуються і в інших законодавчих актах – в окремих статтях КК, КпАП та профільних законах.

Наприклад, ч.ч. 2–3 ст. 109 КК України: «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій караються». Ч. 3 цієї статті у диспозиції містить вказівку «дії, передбачені частиною другою цієї статті, вчинені з використанням засобів масової інформації» та більш сувору санкцію.

У ч. 1 ст. 161 КК зазначається: «умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, або образа почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями караються».

Окрім цього, Кримінальним законом встановлена відповідальність за розголошення таємниці усвоєння (удочеріння) (ст. 168), порушення недоторканності приватного життя (ст. 182), публічні заклики до вчинення терористичного акту (ст. 258-2), заклики до вчинення дій, що загрожують громадському порядку (ст. 295) та пропаганда війни (ст. 436) [5].

У Кодексі України про адміністративні правопорушення низка статей також деталізує вказані у ст. 34 Конституції України обмеження та встановлює адміністративну відповідальність.

Зокрема, ч. 3 ст. 186-6 КпАП: «Виготовлення, випуск або розповсюдження продукції друкованого засобу масової інформації після припинення діяльності цього друкованого засобу масової інформації тягнуть за собою накладення штрафу». Ст. 212-9: «порушення передбаченого законом порядку ведення передвиборної агітації, агітації під час підготовки і проведення референдуму з використанням друкованих, електронних (аудіовізуальних) засобів масової інформації тягнуть за собою накладення штрафу».

Адміністративна відповідальність також встановлена за публічні заклики до невиконання вимог поліцейського чи посадової особи військової служби правопорядку у Збройних Силах України (Ст. 185-7), порушення порядку використання конфіденційної інформації, приховування або перекручення даних державних статистичних спостережень, а також використання їх у засобах масової інформації без посилання на їх джерело (ч. 3 ст. 186-3) [6].

Профільними законами, у яких містяться ті чи інші обмеження права на свободу думки і слова (у цьому контексті – інформації), є також Закони України «Про боротьбу з тероризмом», «Про рекламу», «Про місцеві вибори», «Про вибори Президента України».

Встановлені законами обмеження варто визнати виправданими та доцільними на цьому етапі розвитку нашої держави. Однак виникають питання щодо ефективності правозастосовчої діяльності суб'єктів, які володіють відповідними повноваженнями щодо таких обмежень, тобто реальне втілення закріплених обмежень у життя.

Факторів, які знижують ефективність роботи уповноважених суб'єктів, багато. Тому на цьому етапі вважаю необхідним спрямувати ресурси саме на оптимізацію та підвищення ефективності роботи правозастосовних органів, а не на зміну законодавства.

Найвищою інстанцією національної правової системи під час визначення безпідставності встановлення законодавчих обмежень прав людини слід вважати Конституційний Суд України: його висновки є остаточними і не підлягають оскарженню (ч. 2 ст. 150 Конституції України).

Варто зазначити, що стосовно конституційності деяких із перелічених обмежень, зокрема тих, що стосуються заборони доступу до популярних соціальних мереж, 49 депутатами вже було направлено конституційне подання. Однак КСУ ухвалою від 31.05.2018 відмовив у відкритті конституційного провадження через необґрунтованість.

Досліджуючи межі реалізації права на свободу думки і слова, важливо розуміти ставлення до цього суспільства.

Аналіз звітів міжнародних неурядових організацій щодо рівня дотримання і захисту свободи вираження поглядів у країнах світу продемонстрував, що Україна традиційно опинялася десь посередині умовної шкали, поступово покращуючи свої показники. Реалізація права на свободу думки і слова, вільне вираження поглядів та переконань безпосередньо залежить від політичної та соціально-економічної ситуації всередині держави. Саме тому затяжний характер конфлікту на Сході України та несистемність реформ призвели до погіршення позицій України у міжнародних рейтингах за останні 5 років.

За даними міжнародного незалежного Інституту економіки та миру у 2016 році Україна посіла 156 місце у Глобальному індексі миру, де 1 – найвищий показник, 162 – найнижчий показник, та потрапила до групи країн із найнижчим рівнем безпеки, поряд із Сирією, Південним Суданом, Іраком, Афганістаном, Сомалі та Єменом [7].

Відповідно до звіту міжнародної правозахисної неурядової організації Freedom House «Держави в перехідний період» рейтинг незалежності медіа в Україні починаючи з 2008 року поступово погіршувався та у 2017 році досягнув позначки 5,75 із 7 можливих (1 – найвищий, 7 – найнижчий показник). Громадяни користуються доступом до різних джерел інформації, і, незважаючи на те, що телебачення залишається головним джерелом інформації для більшості українців, його вплив зменшується [8].

Деякі вітчизняні і міжнародні ЗМІ висловили занепокоєння появою випадків тиску на журналістів. Зокрема, видання «Українська правда» опублікувало відкрите звернення до української влади, в якому наведено докази стеження за роботою журналістів, які займаються розслідуваннями. Питання про те, де закінчуються межі законних обмежень свободи ЗМІ у контексті «інформаційної війни», є предметом постійних дебатів, особливо заборони трансляції російських телеканалів [8].

Відповідно до останнього Індексу свободи преси у світі, оприлюдненого міжнародною неурядовою організацією «Репортери без кордонів», у 2017 році Україна посіла 102 місце серед 180 країн із показником 33,19 (0 – найкращий показник, 100 – найгірший показник) та була визнана проблематичною у контексті забезпечення свободи журналістської діяльності [9].

У Всесвітньому звіті Human Rights Watch за 2016 рік вказується на низку спірних кроків української влади у 2015 році, що носили обмежувальний характер у контексті свободи вираження поглядів. У грудні 2014 року створення урядом Міністерства інформаційної політики збіглося у часі з незалежними повідомленнями про зловживання українських сил у Східній Україні. Українські блогери та журналісти протестували проти нового міністерства, побоюючись, що його діяльність може призвести до запровадження цензури.

Бездіяльність влади у контексті численних злочинів, скоєних проти журналістів, піддається критиці з боку правозахисних організацій та журналістської спільноти. Однак, попри це, Національна спілка журналістів України за підсумками лише 2017 року зафіксувала 90 випадків фізичної агресії щодо співробітників ЗМІ. Серед регіонів, де представники медіа піддаються нападам найчастіше, – Київ і Київська область (29 інцидентів); Одеська (10), Донецька – на третьому місці (6). А згідно зі статистикою, 96% злочинів проти журналістів в Україні так і залишаються безкарними [10].

Отже, напади на журналістів за останні декілька років в Україні, на жаль, не є рідкістю. Надзвичайно актуальним питанням сьогодні є здійснення правоохоронними органами своєчасного, прозорого та об'єктивного розслідування фактів нападів на засоби масової інформації та їх співробітників, погроз фізичної розправи та інших злочинних діянь, які можуть кваліфікуватися як перешкодження законній професійній діяльності журналістів. Така бездіяльність правоохоронців породжує небезпечну культуру безкарності, яка є прямою загрозою існування верховенства права загалом. Як ніколи стає актуальним висловлювання Цицерона, який стверджував, що найкращим заохоченням злочину є саме безкарність.

Таким чином, наведені рейтинги та звіти показують, що рівень свободи слова в Україні є досить низьким порівняно з іншими європейськими країнами: частими є випадки нападів на журналістів, тиску на ЗМІ, застосування необґрунтованих обмежень із боку державних органів. Також кінцеві бенефіціанти телевізійних каналів, які досі є основним джерелом інформації, залишаються невідомими.

Частково загрози реалізації права на свободу думки і слова в Україні пов'язані зі збройним конфліктом, наслідками його припинення та неоднозначними рішеннями влади в його контексті, наприклад, позасудовим встановленням санкцій щодо іноземних ЗМІ, кримінальною відповідальністю за поширення інформації щодо проведення АТО/ООС.

Окремими тенденціями за останні декілька років, які безумовно негативно вплинули на ситуацію з дотриманням права на свободу думки і слова, його суспільним сприйняттям та безперешкодною його реалізацією, на мою думку, є: широке розповсюдження «риторики ненависті» (мови ворожнечі, hate speech) та насилля проти журналістів (фізичне насилля у зв'язку з професійною діяльністю, напади праворадикальних угруповань, неефективність розслідування злочинів проти журналістів, відсутність прогресу у процесах судових розглядів щодо вбивств журналістів). Розглянемо їх детальніше.

Незважаючи на те, що відповідальність за використання мови ворожнечі (hate speech) встановлено різними нормативно-правовими актами, це не сприяє деталізації юридичної відповідальності, а, навпаки, часто призводить до заплутаного і непослідовного правового регулювання, і, як наслідок, тенденція лише посилюється.

Останні декілька років українці майже щодня стикаються з «мовою ворожнечі», тому це явище починає ставати буденністю. Серед основних напрямів використання мови ворожнечі можна виокремити: пропагування та поширення ненависті до умовного ворога – як зовнішнього, так і внутрішнього; гіперболізація існуючих та створення нових конфліктів щодо національних меншин та вразливих груп населення; штучна дискредитація діяльності тих органів, установ, ЗМІ та публічних осіб, які прагнуть об'єктивного безстороннього висвітлення подій; створення атмосфери хаосу з метою перешкодження роботи державних інститутів.

Міркуючи над запитанням, до яких думок чи дій деякі журналісти таким чином намагаються схилити громадян України, доходжу таких висновків. По-перше, висвітлення чутливих для населення тем, зокрема мовного питання, з боку журналістів повинно бути максимально безстороннім та нейтральним. Однак нерідкими є випадки деструктивних дискусій за участі журналістів без використання тематичної наукової термінології з високою емоційною напругою, частіше за все – негативною. Незважаючи на наявний у журналістському середовищі плюралізм різних підходів, акценти часто робляться на штучних проблемах або несуттєвих їх аспектах без мети пошуку компромісу або ж їх вирішення. Передбачувано, що в такому разі метою може бути відволікання уваги основної маси населення від дійсно важливих термінових проблем. Інша мета, яка може переслідуватися, –

штучне створення внутрішнього конфлікту, на підставі якого населення розділиться на «прихильників» та «противників», які потенційно можуть стати навіть ворогами, а, як відомо, в умовах дестабілізації влади набагато легше приймати незаконні необгрунтовані рішення.

По-друге, втручання влади на законодавчому рівні у питання, які є досить суперечливими для більшості

населення України на цьому етапі її розвитку, не повинно стосуватися приватної, тобто особистої сфери життя громадян. Наприклад, врегульовуючи питання про використання мов, таке втручання не повинно стосуватися лише публічних сфер діяльності людини, однак аж ніяк не вирішення питання, зокрема, якою мовою особі розмовляти у приватному житті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фейнберг Д. Межі вільного вислову думки. Київ, 2007. 552 с.
2. Міл Д. Есе про свободу. Київ, 2001. 463 с.
3. Блок У. Вівці у вовчих шкурах: на захист пригноблених. Київ, 2011. 301 с.
4. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Кодекс про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 80731-Х. *Відомості Верховної Ради України*. 1984. Ст. 212.
6. Ukraine Global Peace Index. Institute for Economics and Peace. 2016. URL: <http://static.visionofhumanity.org/#page/indexes/global-peace-index/2016/UKR/OVER>
7. Ukraine Country Profile, Nations in Transit. 2017. URL: <https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2017/ukraine>
8. World Press Freedom Index. 2017. URL: https://rsf.org/en/ranking_table
9. Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Доповідь про ситуацію щодо дотримання прав в Україні. Київ, 2018. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/ReportUkraineFev-May2018_UKRAINIAN.pdf.